

מערכה של אסיה הקטנה בימי גוייהים¹

מאת

אברהם מלמט

אחת הדראמות ההיסטוריות הגדולות שהטביעו את חותמן על דברי ימי העולם העתיק התחוללה סמוך לשנת 1200 לפסה"נ בארצות מזרח הים התיכון. נדידות-עמים נרחבות, של גוייהים ושל שבטים דוריים, הביאו לזעזועים בינלאומיים כבירים וחוללו תמורה גדולה במפה המדינית והאתנית של המרחב. סמוך לשנת 1200 הקיץ הקץ על האימפריה החיתית, לאחר שמשלה בכיפה מאות בשנים; מצרים עמדה על סף החורבן; לאורך החוף של סוריה וארץ-ישראל נחרבו ערי-גמל רבות, מהן שלא קמו עוד לעולם, לפחות לא כמרכזים חשובים, כגון אללח' ואוגרית בצפון. בעקבות פשיטת גוייהים הציפו את סוריה הצפונית והתיכונה, בואכה ארץ חמת, אוכלוסים רבים מאנאטוליה. היסודות האתניים החדשים בסוריה והיאחזותם של גוייהים — שבטי התיכר והפלשתים — בחופה של ארץ-ישראל קבעו את צביון של ארצות אלה לעתיד לבוא.²

בעבר האחר, כיוון ובאייה, התמוטט העולם המיקני, ולאחר תקופת-גסיסה של כשני דורות עברה מן העולם התרבות המיקנית המפוארת³. את יבשת יוון, את האיים האיגיאיים ואת אסיה הקטנה אפף "עידן החושך" (Dark Age) במשך מאות בשנים. בשנות 1200—800 לפסה"נ אבדה לחלוטין ידיעת הכתיבה

1. גופי הדברים הובאו בהרצאת המחבר בשיט הימי שערכה החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בפסח תשכ"ז לתורכיה. ההרצאה נועדה לסכם את מצב המחקר בנושא זה, ובעת ובעונה אחת להעלות כמה מבעיותיו ה"אקטואליות".
2. על פשיטת גוייהים וחורבן ערי סוריה וארץ-ישראל השווה: א. מלמט, דמדומי השלטון המצרי בכנען, ההיסטוריה העולמית של עם ישראל, ב. כעריכת ב. מור (ברפוס; וראה הספרות שם על גוייהים).

3. דיונים אחרונים ראה: V. R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors*, Oxford 1964; F. H. Stubbings, *The Recession of Mycenaean Civilization*, *Cambridge Ancient History* (= CAH), II, 1965 (rev. ed.), Ch. XXVII

באזורים אלה, ורק במאה הח' הופיעו הכתובות הראשונות בכתב האלפבית היווני, שהושאל בינתיים מן הפיניקים.

אין בידנו תעודות בנות הזמן, והקירח פרק־זמן זה, המשתרע על התקופה התת־מיקינית והפרוטו־גיאומטרית, תלויה אפוא בראש וראשונה בחפירות הארכיאולוגיות. אולם לגבי מערבה של אסיה הקטנה האירו חפירות אלה את "עידן החושך" אך באור קלוש. סיוע־מה ניתן למצוא במסורות ההיסטוריות שנשתקעו בשירה ובכתבי ההיסטוריוגרפים היווניים. מסתבר, שבמאה הי"א לפסה"ג החל תהליך אינטנסיבי של קולוניזציה יוונית בחופי אנאטוליה והאיים הסמוכים, שנעשתה לגורם ההיסטורי והתרבותי המכריע במאות השנים שלאחר־מכן. בחוף הצפוני של מערב־אנאטוליה ובאי לסבוס התגחלו השבטים האיאוליים, במרכזו — השבטים האיוניים, ובפינתו המערבית־דרומית וברודוס — הדוריים. החפירות שנערכו, בין השאר, במיליטוס ובסמירנה מוכיחות, שמקומות אלה היו למושבות יווניות לפני שנת 1000 לפסה"ג, לאחר עבר עשיר, בייחוד של מיליטוס, בתקופת־הברונזה המאוחרת.⁴

במאה הח' לפסה"ג שוב הורם המסך מעל אסיה הקטנה, ולעינינו מתגלה תמונה מדינית ואתנית מגובשת למדי, פרי ההשתלשלות ההיסטורית ב"עידן החושך". הדמות שלבש האיזור בתקופה הקלאסית היא במידה רבה תולדה של תהליך ממושך של סימביוזיס בין המהגרים היווניים ובין תושבי המקום הקדומים. לפיכך עשויה דמות זו לשמש מורה־דרך, ואפילו בסיס, להיסטוריון הבא לשחזר את תולדות האיזור בשלהי התקופה החיתית. שכן על־אף החקירה המאומצת שנעשתה כמשך למעלה מיובל שנים במאות התעודות שנמצאו בארכיון הממלכתי של בוגנכאוי, נשארו הידיעות על תקופה זו מקוטעות למדי. שילוב המקורות החיתיים, ובייחוד אלה מן המאה הי"ג לפסה"ג, עם הנתונים הכלולים במקורות היווניים המאוחרים ובתעודותיהם של עמי האיזור מעלה תמונה גיאוגראפית ואתנוגרפית ססגונית. אולם תמונה זו אינה

4. על הקולוניזציה היוונית במערבה של אסיה הקטנה ראה: J. M. Cook, Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor, *CAH*, II, 1961 (rev. ed.), Ch. XXXVIII; idem, *Greeks in Ionia and the East*, London 1962 על סמירנה העתיקה ועל מיליטוס ראה בחיבור הראשון, עמ' 13 ו־15, ובחיבור השני, עמ' 23, 33. כן השווה עתה: G. L. Huxley, *The Early Ionians*, London 1966, pp. 15 ff.

ברורה וגלויה בכל פרטיה, ובכמה עניינים יש עדיין חילוקי-דעות יסודיים בין החוקרים.

נסקור מדרום לצפון את התמונה האתנוגראפית-המדינית במערבה של אסיה הקטנה בדמדומי השלטון החיתי, תמונה הזוהה במידה רבה לתמונת היישוב בתקופה הקלאסית⁵. מסקנותינו מבוססות על המחקרים למיניהם שנערכו בנושא זה, אף-על-פי שהן נבדלות בכמה עיקרים מכל השיטות שהועלו עד כה⁶. במפה המובאת כאן נרשמו בכתב עברי המונחים מן האלף השני לפסה"ג, הנזכרים ברובם בתעודות חיתיות, ואילו הנומנקלאטורה היוונית והרומית צוינה באותיות לאטיניות.

לאורך החוף הדרומי-מזרחי של אסיה הקטנה שכנה באלף השני לפסה"ג ארץ קִיּוּוֹתָנָה. באלף הראשון הפכה ארץ זו, לפחות בחלקה, את ארץ קוה, הידועה מן המקרא, מן הכתובת הארמית של זכר ומן המקורות האשוריים — הלוא הוא הבל קיליקיה המזרחית של התקופה הקלאסית. אינור זה, ששימש נושא למחקרים מקיפים⁷, שלא כארצות-השוליים האחרות של אסיה הקטנה, וכן חבל פאמפיליה, הגובל בה במערב, לא נכללו במסגרת דיוננו.

5. לא נוכל לדון כאן בשאלות האתניות והלשוניות המסובכות של עמי האיזור. די לציין, שרובו של היישוב נמנה עם קבוצת העמים הלויים. קבוצה זו, בדומה לחיתים, היא ענף של משפחת העמים ההודו-אירופית, אלא שעד לזמן מאוחר שרדו בלשונותיה יסודות אנאטוליים קדומים שאינם הודו-אירופיים. על לשונותיהם של העמים הנזכרים להלן ראה דיונים אחרונים: P.H.J. Houwink Ten Cate, *The Luwian Population Groups of Lycia*, Leiden 1961; R. Hausschild, *Die indogermanischen Völker und Sprachen Kleinasien*, Leipzig 1964

6. הסיכומים הסטאנדארטיים האחרונים של הגיאוגרפיה של אסיה הקטנה בימי החיתים, שאמנם יש בהם ניגודים ניכרים ביחס למקומן של ארצות המערב, הם: A. Goetze, *Kleinasien (Handbuch der Altertumswissenschaft)*², München 1957 (השווה המפה שבסוף הספר); J. Garstang & O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959 (וראה המפה שבראש הספר). להלן יסומנו ספרים אלה ליד שם מחברם על-ידי ציון העמוד בלבד, ויש להשוות את המפות המובאות בספרים אלה. ראה גם את דברי הביקורת של גיצה על הספר האחרון: F. Cornelius, *Geographie des Hethiterreiches, Orientalia*, N.F.: XXVII, 1958, pp. 373 ff.; XXXII, 1963, pp. 223 ff.

7. ראה במיוחד: A. Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940; idem, *Cilicians*, *JCS*, XVI, 1962, pp. 48 ff.

לוֹכָה (לוֹקָה)

מגוונות ומעניינות ביותר הן הזכרותיה של ארץ לוכה, או "ארצות לוכה", במקורות השונים — חיתיים, אכדיים, מצריים, ובאחרונה אף אוגריתיים. גם ההיסטוריון של סוריה וארץ-ישראל הזכרות אלו הן רבות-עניין, שכן עולים מהן זיקתה של ארץ זו לחוף הפיניקי ומקומה במסכת היחסים המדיניים והצבאיים של הארצות שבאגן המזרחי של הים התיכון. לראשונה נזכר השם לוכה באובליסק מצרי מן הרבע הראשון של האלף השני לפסה"ג. אובליסק זה, שנחשף בגבל, מעיד על קשריהם הנרחבים של הלוכים עם החוף הפיניקי. בכתובת נזכר שמו של נכבד לוכי⁸, ועובדה זו מרמזת אולי, כי בעיר-הגמל הנודעת היתה מושבה לוכית.

בעניין מקומה של ארץ לוכה חלוקות הדעות. גיצה וההולכים בעקבותיו נוטים לאתרה בפנים היבשת, בחבל ליקאוגיה הקלאסית, ואילו לדעת אוטן מקומה בפריגיה ובחבלים שמצפון לה, בגבול ארץ פֶּשֶׁפֶה⁹. אך אין דעות אלה מתיישבות עם העובדה, שהלוכים היו יורדיים מובהקים. באחת האיגרות הנודעות מארכיון אל-עמארנה (מס' 38), אשר גשלה לפרעה מטעם מלך אֶלְשֵׁיָה, היא קפריסין, נזכרים הלוכים כפיראטים, העושים יד אחת עם בני אלשיה, כדי לערער את השלטון המצרי בחופי סוריה וארץ-ישראל¹⁰. יתרה על-כן, הם נמנים עם גוייהים הגלחמים בפרעה מרנפתח בשנת 1220 לפסה"ג, בקירוב (על-פי השיטה הכרונולוגית הנמוכה), כבעלי-בריתם של הלובים.

8. ראה: W. F. Albright, *BASOR*, 155, 1959, pp. 31 ff.; 176, 1964, pp. 42 f. (n. 17)

9. ראה: Goetze, *JCS*, XIV 1960, p. 48; Otten, *JCS*, XV, 1961, pp. 112 f. גם בספרו דוחה גיצה את הקביעה ששכנה בחבל ליקיה (עמ' 181). קורנליוס

מאתר את לוכה בליקאוגיה, אלא שלדעתו היה לה מוצא לים בקיליקיה המערבית; ראה: *Orientalia*, XXVII, pp. 381 f.; XXXII, p. 2-13

10. ראה: J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*, Leipzig 1915, No. 38, pp. 292 f. ההקשר הנכון של דברי האיגרת מסתבר על-יסוד הנחתו של א. קמפינסקי, ששורות 8—12 (ולא רק 8—9) הן מובאה מדברי-ההאשמה שהשמיע פרעה בגד מלך אלשיה במכתב קודם (שלא נתגלה). לפיכך מטיח פרעה כלפי מלך אלשיה, שאנשיו של זה האחרון, בברית עם "אנשים מארץ לוכה, לקחו מדי שנה בשנה עיר קטנה בארצו", היינו, בתחום מרותם של המצרים באסיה. על זיהויה של קפריסין עם אלשיה ראה עזה: H. W. Catling, *CAH*, II, 1966 (rev. ed.), Ch. XXIIb, pp. 58 ff.

מערבה של אסיה הקטנה בימי גוייהיים

על ארץ לוכה, השוכנת לחוף ימים, נמצאה זה לא כבר עדות מאלפת בחליפת-המכתבים בין מלך אוגרית ומלך אלשיה. באחד המכתבים הללו, שנתגלו בארכיון הממלכתי של אוגרית, כותב מלך אוגרית לבעל-בריתו, מלך קפריסין, כנראה ערב חורבן העיר, על פלישתם של גוייהיים בוו הלשון:

אבי, ספינות האויב הגיעו הנה. ערי נשרפו באש, והם עשו רעות בארצי. הלוא ידע אבי כי כל גדודי ורכבי (?) הם בארץ החיתים וכל אניותי הן בארץ לוכה. . . . שבע ספינות של האויבים הגיעו הנה, והם שמים אותנו לשממה. אם תראה ספינות אחרות של האויב — הודיעני בא! ¹¹

11. מכתב זה (מס' 20.238), שנכתב בלשון האכדית, ידוע לפי שעה רק בתרגום;

את חוסר-האונים מול גויי-הים מנמק מלך אוגרית בעובדה, שצבאו נשלח לארץ החיתים, ואילו צי-המלחמה שלו הפליג לארץ לוכה. מניסוח הכתוב (שפורסם לפי שעה רק בתרגום) אין לדעת, אם אניותיו נשלחו לעזרת ארץ לוכה או נגדה. במקום אחר העדפנו את האפשרות האחרונה, מתוך שיקולים המבוססים על המערך המדיני והצבאי הכללי בפרק-זמן זה, שחל בימי פרעה מרנפתח או שנים ספורות לאחר-מכן.¹² בימים ההם קמה חזית-הגנה משותפת למצרים ולארץ החיתים נגד פשיטותיהם של גויי-הים, ולחזית זו סופחו קפריסין וערי-הנמל הסוריות, כגון אוגרית, כפי שעולה מן המקורות המצריים, החיתיים ותאוגריטיים. קרובה אפוא ההנחה, שבעלי-הברית תכננו פעולות-צבא נרחבות נגד האויב, שאף הוא הקים מערך צבאי בהיקף רחב באגן המזרחי של הים התיכון, כעדותה של כתובת מרנפתח. לפי כתובת זו החישו הלוחים כוחות ימיים לדלתה המערבית של הנילוס, כדי לערוך התקפה משותפת עם הלוחים על מצרים. לא מן הנמנע, שעל אוגרית הוטלה המשימה לקדם את פני אחד מבעלי-הברית של האויב במקומות מוצאו, ולפיכך שיגרה את צי-המלחמה שלה לארץ לוכה.

מכל-מקום, על יסוד הנתונים שבאיגרות אל-עמארנה ואוגרית ובכתובת מרנפתח אין מנוס מן המסקנה, כי ארץ לוכה השתרעה לאורך הופה של אסיה הקטנה, כנראה במרחק לא רב מקפריסין. סבירה אפוא דעתם של גארסטאנג וגורניי (עמ' 75 ואילך), לפיה מקומה של ארץ זו בפינה הדרומית-מערבית של אסיה הקטנה. אולם לדעתנו, בניגוד להנחתם של גארסטאנג וגורניי, לא היו מרכזיה בחבל קאריה של התקופה הקלאסית ורק בשורה שנייה בתחומי ליקיה הסמוכים, המשתרעים מדרום לו, אלא בעיקר בחבל ליקיה עצמו. הקושי בניתויה של ארץ לוכה עם חבל ליקיה והסיבה שהחוקרים דחו ויהו זה נעוצים בעובדה, שבאיזור הגדון טרם נתגלו יישובים מלפני תקופת-הברזל, כלומר, לפי שעה אין בידנו סימוכין ליישובו בתקופה החתית. אולם לאמיתו של דבר טרם נחקרה ארץ ליקיה חקירה של ממש, כמוה כחבל פאמפיליה השכן, והיא עדיין בבחינת terra incognita.¹³

J. Nougayrol, *Iraq*, XXV, 1963, p. 121; H. Otten, *MIÖG*, XCIV, : ראה
1962, p. 9

12. ראה בקיצור: ידיעות, כט, תשכ"ה, עמ' 236; דמדומי השלטון המצרי בכנען, ההיסטוריה של עם ישראל, ב (בדפוס).

13. השוהו: Houwink Ten Cate, *op. cit.* (n. 5), pp. 195 f.

בהקשר זה מעוררת עניין מיוחד תגלית ארכיאולוגית שנעשתה זה לא כבר ליד כף גלידוניה, בפינה הדרומית-מזרחית של ארץ ליקיה. על קרקע הים נמצאו שרידי ספינה קדומה שנטרפה, והמטען שנמשה מן המים כלל, בין השאר, שברי-כדים, כלי-ברונזה, הרפושיות וחותם-גליל. אך הממצא המרשים ביותר היה מטען של 48 מטילי-נחושת דמויי עור השור, שברובם היו מסומנים בסימניו של בית-ליקיה קיפרי. הממצאים מוכיחים, כי האנייה היא מתקופת-הברונזה המאוחרת, קרוב לוודאי מן המאה ה"ג לפסה"ג, וכי הפליגה עם מטענה מקפריסין, שאליה אולי הגיעה מן התוף הסורי¹⁴. האין להניח, שיעד הספינה היה עיר-נמל בחוף הליקי שעקבותיה טרם נתגלו, או עיר ששימשה נמל-מעבר בדרך צפונה?

כְּרִכִּישָׁה (כרכיסה, כְּרִכִּיָּה)

בתעודות החיתיות והמצריות נזכרת ארץ כרכישה, בדרך-כלל, יחד עם ארץ לוכה, עובדה המעידה אל-נכון, ששתי הארצות היו קרובות זו לזו. לפיכך נדמה, על-אף העדרם של נתונים מספיקים, כי כרכישה היא ארץ קאריה של התקופה הקלאסית, כדעת גיצה (וראה המפה שבספרו). לשיטתנו היתה אפוא כרכישה שכנתה הצפונית-מערבית של לוכה. גארסטאנג וגורניי, לעומת זה, שלדירם השתרעה ארץ לוכה בתחומה של קאריה, הציעו (עמ' 108) לאתר את כרכישה הרחק בחוף הצפוני, מול האי לסבוס, אך אין לקבל את דעתם. אין להתעלם מן הדמיון שבין השם קאריה ובין השמות כרכיה וכרכישה, שבה ההברה "ש" היא סימנת בלבד. אבל חרף צורות-ביניים שונות — כגון השמות "כְּרִכִּא" ו"כְּרִסֶּה", שבהן נתכנתה קאריה בפרסית עתיקה ובבבלית חדשה¹⁵ — אין להביא לפי שעה הסבר ודאי לחלוטין לזיקה בין שני השמות.

14. ראה: G. F. Bass, *The Cape Gelidonya Wreck*, *AJA*, LXV, 1961, pp. 267 ff.; A. R. Schulman, *Three Shipwrecked Scarabs*, *Expedition*, III, Summer 1961, pp. 24 f. באס מייחס את הממצא לשנת 1200 לפסה"ג, בקירוב, ואילו לדעת קאטלינג (Catling, *CAH*, II, Ch. XXIIb, pp. 71 f.) יש לאחזרו עד המחצית הראשונה של המאה ה"ב לפסה"ג. על ממצאים מקפריסין הדומים לאלה שבמטען האנייה השווה: H. W. Catling, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*, Oxford 1964, pp. 292 ff.

15. השווה: W. Eilers, *Das Volk der karkā in den Achämenideninschriften*, *OLZ*, XXXVIII, 1935, pp. 201 ff.; E. Herzfeld, *Altperische Inschriften*

בתחומיה הצפוניים של קאריה, שלא כבמחוזות פאמפיליה וליקיה, נתגלו יישובים אחדים מתקופת-הברונזה המאוחרת. בראש וראשונה ראוי להזכיר את השרידים המיקניים שנחשפו בעיר-הנמל החשובה מיליטוס, שיש לזהותה, כנראה, עם העיר הנודעת מִילֹנְדָה או מִילֹתָה, הנזכרת פעמים מספר בתעודות מימי החיתים¹⁶.

אַרְזוּה

הגוש של מדינות ארזוה הוא גוש-הארצות שהיה לו המשקל הפוליטי הרב ביותר במערב אנאטוליה. על מעמדה הבינלאומי החשוב של ארזוה, שעמדה במרי גלוי נגד שליטי החיתים במשך מאות בשנים, מעיד גם ארכיון אל-עמארנה, שבו נמצאה חליפת-מכתבים בין מלכה, תְּרֻחֻנְדֵּרַד (1), ובין פרעה אמנתופ הנב' (מס' 31—32). האיגרות, שנתחברו בלשון התיתים, מנוסחות ניסוח דיפלומאטי של ארצות שוות-מעמד, ומדובר בהן על קשרי-נישואים בין שני בתי-המלוכה. פרט מאלף הוא, כי בסיום מכתבו (מס' 32, שורות 24—25) פונה מלך ארזוה אל הסופר שבחצר פרעה בבקשה: "כתוב-נא את כל הלוחות שיביאו אלי בחיתית" (גירסת המקור: *nešummi*, דהיינו, בלשון הגִּשְׁתִּית, היא חיתית)¹⁷.

מקומה של ארזוה הוא מן הבעיות השנויות ביותר במחלוקת. לאחר שאיתרוה תחילה בקליקיה המערבית, הציע גיצה את איזור פאמפיליה והשטחים הסמוכים שמצפון¹⁸. אולם נימוקים כבדי-משקל מניעים אותנו להעדיף את הצעתם של גארסטאנג וגורניי (עמ' 83 ואילך) וכן של קורנליוס ולאחר את ארזוה בארץ לידיה (לוד), המשתרעת במערבה של אנאטוליה,

16. *ten*, Berlin 1938, p. 27, l. 28 מעניין, שנכתובות ליקיות מאוחרות נזכר מוצאם של מפקדי צבא ליקיים מ- *kerika* (ביוונית: *καρίκας*) ; ראה: Houwink Ten Cate, *op. cit.*, p. 9. למעבר פוניטי אפשרי מן השמות כרכישה-כרכיה ל- *Karia* השווה: O. Carruba, *Athenaeum*, XLII, 1964, pp. 290 ff.

17. לממצא הארכיאולוגי במיליטוס השוה: Desborough, *Last Mycenaean*, pp. 161 ff.

18. עיבוד אחרון של האיגרות ראה: L. Rost, *MIO*, IV, 1956, pp. 328 ff. לפניית מלך ארזוה אל הסופר המצרי השוה: A. L. Oppenheim, *Studies in Honor of B. Landsberger*, *Assyriological Studies*, No. 16, Chicago 1965, p. 256. ראה בספרו של גיצה, עמ' 179, ובמאמרו (לעיל, הערה 6), עמ' 43 ואילך (ושם מפה).

מצפון לקאריה. מלכתחילה אפשר לקבל זיהוי זה על-סמך העובדה, שלידיה היתה החבל הפורה, המשגשג והעשיר ביותר באנאטוליה המערבית (והשווה את עושרו האגדי של קרויוזוס, מלך לידיה). אף נתגלו שם יישובים מתקופת-הברונזה המאוחרת, והוא הדין לאיים הסמוכים כיום וסאמוס¹⁹.

יותר מכל חבל אחר באנאטוליה המערבית הולם אפוא איזור זה מדינה חשובה כארוזה. ההצעה האחרת, זו המזהה את לידיה — או לפחות את דרומה — עם ארץ מאשה (מאסה; וראה את המפה שבספרו של גיצה), שהשיבותה היתה מבוטלת לעומת זאת של ארוזה, אין בה כדי לשכנע. ראייה אחרת לזיהויה של ארוזה היא, שמלכה השתלט על המרכזים החשובים אֶפֶסֶה (אֶפֶסֶס) ופְּרִינֶה, שיש לזהותם, אל-נכוו, עם הערים היווניות הנודעות אפיסוס ופריאנה. יתר-על-כן, בברחו מאפשה מפני גייסות החיתים נמלט אחד ממלכי ארוזה "לתוך הים" ושם נפטר. העיר שכנה אפוא בקרבת החוף, ודומה, שמקום המקלט אינו אלא האי הסמוך סאמוס²⁰.

אפשר להביא נימוק נוסף לזיהויה של ארץ ארוזה עם ארץ לידיה. בעוד שהסופונומיה החיתית של שאר הארצות הגדונות דומה דמיון רב לטופונומיה היוונית, הרי במקרה שלפנינו אין כל דמיון בין שני השמות. הסבר לכך עשויה לשמש העובדה, כי פקד את האיזור משבר חמור, שהביא להפסקה מוחלטת ברציפות ההיסטורית והאתנוגרפית של היישוב. בהקשר זה מאלפת כתובת משנת מלכותו השמינית של רעמסס הג', שבה נזכרת התפרצותם של גוייהים — לפי שעה העדות המפורשת היחידה על פשיטתם של עממים אלה באסיה הקטנה. אכן, לפי מקור זה היתה ארוזה הארץ היחידה בחוף המערבי והדרומי שנפלה קרבן לפולשים²¹. בדומה לממלכת החיתים הקיץ הקץ על מדינה חשובה זו, והיא בעלמה מן הזירה ההיסטורית. לימים תפסה את מקומה ארץ לידיה, בנסיבות בלתי-ידועות לנו.

19. ראה: Cook, *CAH*, II, Ch. XXXVIII, p. 14; Desborough, *Last Mycenaean*, pp. 158 f.

20. השוה: גארסטאנג-גורניי, עמ' 88; Cornelius, *Orientalia*, XXVII, p. 395.

21. ראה כתובת מדינת חאבו, לוח 46; W. F. Edgerton & J. A. Wilson, *Historical Records of Ramses III*, Chicago 1935, p. 53; *ANET*, p. 262. זו מאלפות גם החפירות הארכיאולוגיות בסארדיס, לימים בירת לידיה, המעידות על התרבו שפקד את העיר בסוף תקופת-הברונזה; ראה סקירה אחרונה: D. G. Mit-ten, *A New Look at Ancient Sardis*, *BA*, XXIX, 1966, p. 42.

ראוי כאן להפנות את תשומת-הלב לתבליט-הסלע הנודע שנתגלה בלידיה, במקום הקרוי היום קאראבל, כ־30 ק"מ ממזרח לאיזמיר, לא הרחק מן הדרך המוליכה לסארדיס, בירת לידיה הקדומה. במקום זה, שבו עברה לפנים הדרך שחיברה את עמק הקאיסטרוס עם עמק ההרמוס, נחקקה בסלע דמות טיפוסית של להם חיתי, ולידה כתובת-לוואי בת שלוש שורות בכתב-החרטומים ה"חיתי". על משמעות הכתובת, שהיום כמעט אין עוד להבחין בה, ועל זהות הדמות חלוקת הדעות. יש שהציעו לראות בתבליט מצבת-בצחון שהקים מלך החיתים תודח'ליה הד', שהעמיק חדור לארצות המערב; אחרים סברו שהכוונה לשליט מקומי; ואילו לפי דעה שלישית אין זה אלא דיוקנו של אל.

מן המחקר האחרון שהוקדש לפענוח הכתובת עולה, שלפנינו מעין כתובת-הקדשה²². לדעת שטיינהר נזכר בשורה הראשונה שמו של מלך (תודח'ליה הד'), בשורה השנייה — שם של ארץ, ובשלישית — הפועל "נתן". לנו עניין מיוחד בקריאת שם הארץ, המורכב מסימן היירוגליפי של ציפור²³ ומן הסיומת הפוניטית wa. לפי דעת שטיינהר באות אפוא בחשבון שמות הארצות ארוזה או א'שונה (ראה להלן), שרק הם מסתיימים בהברה הנ"ל. יתר-על-כן, שטיינהר מצביע על כך, שבלשון החיתים נקרא אחד ממיני הציפורים arda הואיל וגם בחיתית וגם ב"חיתית" ההירוגליפית שכיחים החילופים בין דל"ת לז"ן — מעדיף שטיינהר את הזיהוי עם ארץ ארוזה²⁴. אף-על-פי שראיות אלו רופפות למדי, הרי יש בהן משום עדות מסייעת לקביעה, שארוזה שכנה בתחומה של ארץ לידיה.

F. Steinherr, Die hieroglyphenhethitische Inschrift des Reliefs A.²² am Karabel, *Istanbulier Mitteilungen*, XV, 1965, pp. 17 ff. (ושם ספרות על הצעות-קריאה קודמות). על מאמר זה יש להוסיף את דיונו המאלף של האכסליי: G. L. Huxley, *Achaeans and Hittites*, Belfast 1960 (1965), pp. 40 ff. המחקר האחרון, שנעלם מעיני שטיינהר, מבוסס על פירוש חדש של דברי המשורר היווני היפונאכס, בן המאה ה' לפסה"ע, שתיאר את תבליט-הסלע בקאראבל.²³ בשעת ביקורנו בקאראבל יכולנו להבחין בבירור בסימן הציפור שמול דמות הלוחם, אולם יתר הסימנים שהוקים ביותר.
²⁴ אמנם מסר לי פרופ' לארוש (E. Laroche), המומחה הנודע ל"חיתית" היירוגליפית, שהוא מסתייג מקריאתו של שטיינהר וכי הוא מצדו עומד לפרסם את חוצאות פענוחו של הכתובת.

אֲשׁוּנָה (אסוניה)

אף-על-פי שארץ אשווה נזכרת לעתים רחוקות בלבד במקורות החיתיים, הכול תמימי-דעים, באופן כללי, בדבר מקומה, מפני שראו בשמה של ארץ זו את מקור המונח הגיאוגרפי היווני הרומי "אסיה"²⁵. הפרובינקיה הרומית אסיה, שנוסדה בשנת 133 לפסה"ג, השתרעה תחילה על מסייה ולידיה, וכנראה גם על קאריה. עם זאת כבר נזכר השם "אסיה" במקורות היווניים מאות שנים קודם-לכן. לפני שהלך שימושו ונתרחב וציין גם את מרחבי אנאטוליה, ולאחר-מכן אף את הארצות הסמוכות — הרי במקורות היווניים הוא קשור בתחומה של סארדיס, בירת לידיה. דומה אפוא, כי אשווה השתרעה מצפון לארזוה, בצפונה של לידיה ובדרומה של מסייה²⁶.

הידיעה החשובה ביותר על אשווה כלולה באנאלים של תודח'ליה, מלך החיתים, המספר על מסעו נגד ארצות המערב, שהיה הארוך ביותר בכיוון זה שערכו החיתים אי-פעם. באנאלים אלה נזכרת אשווה בסוף רשימה של עשרים ושתיים ארצות שלדברי תודח'ליה הובסו תבוסה ניצחת. ברשימה זו, הערוכה, כנראה, לפי סדר גיאוגרפי מדרום לצפון, נזכרות, בין השאר, ארצות אלו: [ל]זכה — בראש הרשימה, כרכישה, ובסוף — וילושיה ותרואישה (על שני מקומות אלה ראה להלן). אין להרחיק לכת, כפי שעשו גארסטאנג וגורגיי, ולהסיק מכאן, שארץ אשווה גופה כללה את הארצות הנזכרות. מסקנה נחפות זאת הניעה את החוקרים האלה לחלוק על קריאת תחיבה "לזכה" שבראש הרשימה, ולהשלים את השם, הלקוי בתחילתו, באופן שאינו נראה. יתר-על-כן, בעקבות זה היו גאלצים לאתר את ארץ כרכישה הרחק בצפון, דעה שכבר דחינו לעיל. קרוב יותר לשער, שארץ אשווה, ששטחה היה אולי קטן יחסית, עמדה בראש ברית נרחבת של ארצות, שהקיפה את מערבה של אסיה הקטנה, מליקיה בדרום ועד הטרואד בצפון.

מתי נוצר מערך מדיני-צבאי נרחב זה, שהתייצב נגד שלטון החיתים? לאחרונה ערער גורגיי על הדעה ששלטה זה עשרות בשנים בקרב החוקרים, כי הדברים אמורים במלך החיתי תודח'ליה הד' (1250—1220 לפסה"ג, בקירוב). בראיות שונות ניסה להוכיח, כי לאמיתו של דבר התייחס המקור החיתי הנ"ל

25. ראה ביתוד: Th. Bossert, *Asia*, Istanbul 1946

26. ראה המפה שבספרו של גיזה. כן ראה: גארסטאנג וגורגיי, עמ' 105 ואילך.

למלך תודח'ליה הא' או הב', אשר חיו במחצית השנייה של המאה ה־11 לפסה"ג²⁷. אכן, הקדמת האנאלים כמאתיים שנה, בקירוב, יש בה גם כדי לחלץ אותנו מן המיצר, שכן אין להניח, שבידי ממלכת אשווה היתה היגמוניה על שטחים בעלי ממדים כה נרחבים בפרק-זמן שבו היו במערבה של אסיה הקטנה גורמים חזקים כארץ ארווה וארץ לוכה, שהיו בעלות עוצמה רבה במחצית השנייה של המאה ה־11.

אם אמנם תתאמת סברתו של גורניי, לא זו בלבד שנצטרך לבחון מחדש את פעולותיו של תודח'ליה הד' במערבה של אנאטוליה, אלא יתבטלו מאליהם כל אותם הנסיונות המעניינים ושובי-הלב שנעשו בשנים האחרונות כדי לעמת את המקור החיתי הנ"ל עם המסורת ההומירית על מלחמת טרויה²⁸. לפי הדעה המקובלת עד כה התחוללה מלחמת החיתים עם ברית הארצות שבראשותה של אשווה באותו פרק-הזמן, בערך, שהתחוללה מלחמת טרויה, היינו, במחצית השנייה של המאה ה־11²⁹. יתר-על-כן, כבר הוטעמה הזיקה ההיסטורית שבין ברית אשווה נגד החיתים ובין בעלי-בריתה של טרויה, שכן ב"קטלוג הטרואיאני" (איליאס, ספר שני, 816 ואילך), אשר בו נמנים בעלי-בריתה של טרויה מאסיה הקטנה, נזכרים ארבעה עמים — וקרוב לוודאי אפילו חמישה — שניתן לזהותם עם מקומות שפורטו ברשימת בעלי-הברית של אשווה. ואלה הם: ליקים-לוכה, קארים-כרכישה, אליבה (Ἀλύβη) — פִּלוֹנָה³⁰, נוסף על אנשי איליוס וטרויה — וילושיה וטרואישה (אשר לזיהויים אלה — ראה בהמשך הדברים).

27. ראה עתה: O. R. Gurney, *CAH*, II, 1966 (rev. ed.), Ch. XVa, p. 20.

לוח כרונוולוגי, עמ' 30.

28. ראה: D. Page, *History and the Homeric Iliad*, Berkeley-Los Angeles 1959, pp. 102 ff.; G. Huxley, *op. cit.* (n. 22), pp. 32 ff.; Stubbings, *CAH*, II, Ch. XXVII, pp. 6 ff.; M. I. Finley, *The Trojan War*, *JHS*, LXXXIV, 1964, pp. 4 ff.

29. על זמנה של מלחמת טרויה, שלפי דעת רבים התחוללה סמוך לשנת 1230 לפסה"ג, ראה בפרסומים הנזכרים בהערה הקודמת. במחקריו האחרונים מקדים עתה פִּלְגֶן, חופרה של טרויה, את חורבן העיר לאמצע המאה ה־11 לפסה"ג. וראה לאחרונה: L. Derva, A propos de la date de la guerre de Troie, *RHA*, XXII, 1964, pp. 67 ff.

ומנסה לשכנע במערך המדני החיתי המשקף בקרב קדש נגד מצרים.

30. זיהוי זה הציע לאחרונה האכסליי (לעיל, הערה 22), עמ' 34 ואילך.

וילושה (וילוסה, אאילושה)

מן המקורות החתיים עולה בבירור, שארץ וילושה שכנה בפאתי ממלכת ארוזה, וקרוב לוודאי השתרעה בצפונה. בתמרוניהם המדיניים של מלכי החיתים שימשה משקל שכנגד ארוזה, שבדרך-כלל המרתה את פיהם. ואכן, וילושה היתה בעלת-ברית ואסאלית, ששמרה אמונים לחיתים, כפי שעולה בייתוד מן האמנה שנחתמה בין מלכה, אֶלְפֶּשְׁנִדִי, ובין מלך החיתים, מוּוֹתְלִי, סמוך לשנת 1300 לפסה"ג. לשיטתו של גיצה, לפיה שכנה ארוזה גופה בחבל פאמפיליה (וראה לעיל), השתרעה אפוא וילושה על איזור ליקיה (וראה המפה שבספרו). אולם גם כאן נראית יותר דעתם של גארסטאנג וגורניי (עמ' 101 ואילך), המאחרים אותה בצפון, בחבל מיסיה של התקופה הקלאסית, לרבות הטרואד שבמערב. קביעה זו אינה סותרת את מיקומה של ארץ אשוה, מפני שארץ זו היתה, כאמור, מדינה קטנה למדי, שהשתרעה, כנראה, בפנים היבשת, בגבולה הצפוני-מזרחי של ארוזה.

סמוך לסוף רשימת המדינות שהצטרפו לברית בהנהגתה של אשוה נזכרת, כאמור, ארץ וילושה. ראוי לשים לב לכך, שהסימית של שם זה שונה מן ההברה האחרונה של שם הארץ שבה אנו דנים (šā, לעומת ša). אך אין בזיהוים של שני השמות האלה קושי מיוחד. לא כן סבור עתה גורניי, שבשעתו לא פקפק בזיהוי זה. מאחר שהקדים עתה את המקור החיתי למחצית השנייה של המאה ה"ט, אין ליישב, לדעתו, את התמרדותה של וילושה בשלטון החיתי (על-פי מקור זה) עם מעמדה הנויטראלי של ארץ וילושה באותו פרק-הזמן (לפי מקורות אחרים)³¹.

מכל-מקום, יש לקבל את ההצעה המקובלת בדבר זיהויה של וילושה, או וילושה, עם השם ההומירי אֵילִיֹס. שמה הקדום של טרויה התחיל בהגה דיגאמה: *Filios*, היינו, ויליוס. יתר-על-כן, בתעודה החיתית שם המקום הנזכר אתרי וילושה ובצמוד לה הוא תרואישה או תרוישה. מאז שנות העשרים, ימי החוקר פורר, מזהים שם זה עם השם טרויה, שהיה מעיקרו מונח גינטילי, ששימש לציונם של יושבי העיר ושל חבל הטרואד³².

31. ראה לעיל, הערה 27.

32. לזיהוים של השמות הנזכרים עיין: גארסטאנג וגורניי, עמ' 104 ואילך; F. Sommer, *Die Ahhijavva Urkunden*, *Abhand. Bayer. Akad. Wiss., phil.-hist. Abt.*, N.F. 6, 1932, pp. 362 ff.; Page, *op. cit.* (n. 28), pp. 106 f.; Huxley, *op. cit.* (n. 22), pp. 33 f.

אַחֲזִיָּא (אַחֲזִיא)

נותרה הבעיה הסבוכה הקשורה בזהותם ובמקומם של עם וארצו בשם אחיזוא או אחי'א, הנזכרים בעשרים תעודות חיתיות, לערך, משלהי המאה הי"ד עד סוף המאה הי"ג לפסה"נ. סוגיה זו, שבת התלבטו החוקרים במשך ארבעים שנה, שנויה במחלוקת עד היום הזה.³³ המעיף מבט על המפה המובאת לעיל ייווכח מיד, שארץ אחיזוא אינה מופיעה במערבה של אסיה הקטנה. אין אנו רואים דרך לשבץ מעצמה מסוגה באיזור הנדון, בניגוד לאחת האסכולות המקובלות. כך, למשל, קובע גיצה, אמנם תוך הסתייגות מרובה (וראה המפה שבספרו וסימן השאלה הכפול שליד השם אחיזוא), שמקומה בחבל הצפוני של אנאטוליה המערבית, מקום שם שכנה, לדעתנו, וילושת.

אמנם אין לתכחיש, ששליטי האחיזוא התערבו מדי פעם בענייניהן של המדינות שבמערבה של אנאטוליה, ואף קנו לעצמם שביתה חולפת בשטח משטחיהן. מעשים אלה הביאו להתנגשות קשה עם החיתים, יריביהם ומתחריהם העיקריים באיזור זה. אך מרכזי שלטונם של האחיזוא היו מעבר לים. לפיכך אנו נוטים לצדד בזהוים עם ה-Achalou³⁴ = האחאים (אכאים) של המקורות היווניים. זיהוי זה לא זו בלבד שהוא מקובל עלינו מפאת הדמיון בשם, אלא בראש וראשונה משום שבלעדי זה אין במקורות החיתיים כל זכר ליבשת יוון והאיים האיגיאיים. והרי אין להניח, כי לחיתים ולשכניהם במערב לא הגיע שמעם על יושבי יוון והעולם האיגיאיי וכי לא הזכירו אותם בתעודותיהם. לדידנו הבעיה איננה אפוא בעצם זהותם האתנית של האחיזוא, כִּי־אם מצטמצמת לשאלה, באיזה סוג מפלגי האכאים אמורים הדברים. יש שהצביעו בעניין זה על יושבי רודוס, ואילו אחרים אפילו גקבו בשמה של ממלכת מיקיני עצמה, סברה שאין לשלול אותה, לדעתנו.

33. מן הספרות המסופפת בנושא זה ראה את המחקרים המסכמים, המפרטים את הדעות למיניהן: G. Steiner, Die Ahhijawa Frage heute, *Saeculum*, XV, 1964, pp. 269 ff.; O. Carruba, Wo lag Ahhijawa?, *Compte Rendu*, 11ème Rencontre assyriol. intern., Leiden 1964, pp. 38 ff. וביתר הרחבה במאמר *Athenaem*, XLVI, 1964, pp. 269 ff. איטלקי ב'.